

TÓTH SZILVIA
„Mikes a mi őünk”

Cs. Szabó László Mikes Kelemenről

Cs. Szabó Lászlót életútja legkülönbözőbb állomásain, több mint fél évszázadon át foglalkoztatta Mikes Kelemen. Különböző időpontokban és helyszíneken, különböző műfajú írásokban – elbeszélésben, esszében, kritikában, hangjátékban, útirajzban, interjúban és versben – nyíltan, vagy utalásszerűen beszélt róla: legtöbbször csak egy-két sor, elvéve néhány oldal terjedelemben, ezek a megjegyzései mégis szinte mindig fontosak. Évtizedek múlva, más körülmények közt új vagy gazdagabb jelentést nyertek. Mikes nagy író, bátorító mester, de figyelmeztető példa is. „Mikes a mi őünk” – ismételtette, főként 1949 után az emigrációban, de korábban is beszélt róla. Mikes köti össze Cs. Szabó Erdélyben töltött gyermekkorát londoni emigrációja utolsó éveivel.

Az 1936-ban megjelent *Apai örökség* című novelláskötetének első, 1928-ban keletkezett darabja, a *Látogatás Antwerpenben* hősnőjét – az elbeszélő erdélyi főhős, Virgil, ugyancsak erdélyi származású szerelmét – Zágoni Erzsébetnek hívják. A következő novellában (*Utrecht ostroma*, 1929) a férfi szerint külföldi kollégái szemében Zágoni Erzsébet szépsége „a nagy magyar birodalom legjobb szószólója”.¹ A névválasztás nem lehet véletlen: Mikes Zágónban született, és a *Törökországi levelek* több kiadásában is Zágoni Mikes Kelemenként szerepel. A megcsalt Virgil álmában – utazva térben és időben – követi a hűtlen nőt XIV. Lajos udvarába, és győzelemre vezeti a királyi sereget, amiért XIV. Lajos Erdély fejedelmévé teszi. (A történet kétségtelenül utalás II. Rákóczi Ferenc reményeire, a történelem álombeli újrajátszása.) Virgil, Erzsébet és Erzsébet nagyanyja franciás műveltségére többször utal a szerző.

Az *Apai örökség* kritikusa, Illés Endre volt az első, aki észrevette Cs. Szabó Mikeshez fűződő bensőséges kapcsolatát: „Nerval álomba iramló titokzatosságát megterheli (...) erdélyi melankóliával (...). A tő, amelybe új, nyugati ágakat olt Cs. Szabó, a törökországi levelek írója, prózánk első remekelője, Mikes. Cs. Szabó írásaiban súlyos és jelentős komponens az erdélyi élet. (...) Cs. Szabó jövője ott dől el, hogy a középeurópai Rodostó után (...) tud-e majd a névnél és a melankóliánál realisabb tartalmat adni Zágónak.”²

Az 1937-ben megjelent *Levelek a száműzetésből* utolsó, *Egy olvasó önarcképe* című fejezetében Cs. Szabó így emlékszik gyerekkorára: „Ha két bácsikám Fenesen halászott vagy gyümölcsöt szüretelt a házsongárdi kertben, én voltam a felolvasójuk. (...) Különösen Mikes Kelemen életrajzát szerettem, a haldokló fejedelem búcsúját betéve tudtam.”³ Cs. Szabó valószínűleg itt írta le először és hangsúlyosan Mikes nevét, akivel házsongárdi gyermekkorához, családjához, Erdélyhez és művelődési igényéhez való hűségét is érzékelteti.

Szinte az idézetet folytatja a negyedszázaddal későbbi, alcíme szerint Budapesten 1920-ban játszódó *Hadnagy utca rejtelméi* című elbeszélésének részlete: „Mert én már iskolajárás előtt tudtam édesanyámtól a vizek csatlakozását: a Szamoson elúsznak a csónakok Fruziék almáskertje alatt (...) egy szoroson át elérnek a Márvány-tengerig, azért bíztam némelyik csónakban, összegombolyított irkalapra vigasztaló üzeneteket Mikes Kelemennek, hátha észreveszi, kihalássza és olvassa, hogy kegyelmet kapott, hazatérhet, hűséggel várja régi szerelme, Kőszeghy Zsuzsika is, pedig tudtam, hogy tudja, hogy nem igaz. Egy időben sokat sírtam miatta.”⁴

A novella a régi Tabán és Budai vár legendáit, hangulatát idézi. Az elbeszélőt olyan jól ismeri barátja, hogy „rájött egy ideje, hogy minden összehasonlítás Kolozsvár javára üt ki nálam.” *A Hadnagy utca rejtelméi* arról a léthelyzetről vall, amit az Erdélyből Magyarországra került fiatal Cs. Szabó átélt, és Mikes annak a „férfi bánatnak” is a megszólaltatója, amit Cs. Szabó pályája elején az *Utrecht ostromában* ábrázolt.

Cs. Szabó Mikes-élménye 1963-ban a *Nagypéntek Rodostóban* című hangjátékká érlelődött. A hangjátékot Cs. Szabó Mervyn Jones *Five Hungarian writers* című 1966-ban megjelent könyvéről a következő évben írt esszéje segít megérteni; a Kolozsvárt Budapestnél többre becslő ifjút Mezei András 1979-ben készített, de csak 1981-ben megjelent interjúja.

Cs. Szabó, aki egy évtizeden át (1935–1944) a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetője volt (1936 és 1946 között emellett tizenegy könyve jelent meg), az emigrációban a BBC magyar adásának dolgozott, és hangjátékait a BBC-nek kezdte el írni. A *Nagypéntek Rodostóban* is itt sugározták 1963-ban. A mű II. Rákóczi Ferenc utolsó napjának víziója. Egyetlen napba sűríti a fejedelem diplomáciai tárgyalásait, amelyekbe ő Mikest nem vonja be, de háromszor említi a „bolondos” Mikes nevét. A búcsúzó, halálra készülő

1 Cs. Szabó László: *Utrecht ostroma*, In: *Apai örökség*, Budapest, Franklin, [1936.] 19–20.

2 ILLÉS Endre: *Apai örökség, Cs. Szabó László novellái*, Nyugat, 1937/7. 54–56.

3 Cs. Szabó László: *Levelek a száműzetésből*, Budapest, Franklin, [1937.] 195.

4 Cs. Szabó László: *A Hadnagy utca rejtelméi*, Irodalmi Újság, 1962. 17. szám 6–7. és Cs. Szabó László: *Vérző fantomok*, München, Újváry Griff Verlag, 1979. 31.

fejedelem párbeszéd formájában elmondott monológjai egy meg nem nevezett krónikás szavaival zárulnak, a híres 112. levél első négy mondatával, de Cs. Szabó máshol is merít a *Törökországi levelekből*. 1966-ban *A nyomozás* című kötet⁵ Jézusról szóló írásai között a hangjáték spirituális és személyes tartalma még jobban érvényesül, egyik szereplője, egy szentföldi Zarándok a kötet Szentföldről szóló írásaihoz is kapcsolja a művet.

A *Nagypéntek* és a négy évvel későbbi *A félhold jegyében* című esszé alapgondolata is összefügg. Az utóbbiban írja Cs. Szabó: „Viszonyuk kizárólag emberi szövetség: nem ragad rá folt és szenny a külvilágból. A külvilágon ezúttal a politika értendő. Rákóczi nem avatta be Mikest a titkos tárgyalásaiba – minek is azt a jóra való, hűséges, de együgyű embert? Csakugyan közömbös volt a légvarepítések, felszabadító háborús tervezetek és nemzetközi cselvetések iránt.” „Mikes előtt gazdája mind hasonlatosabbá vált a szelíden szigorú és szenvedő Krisztushoz, s 1735 nagypéntekén – a híres 112. levél vallomása szerint – alakjuk már-már összeolvad.”⁶ Ahogyan a Krónikás szavaiban is.

Cs. Szabó Mervyn Jones könyvét⁷ két cikkben is ismertette. Az előbb említett *A félhold jegyében* Zrínyiről és Mikesről, a kötet első két fejezetéről szól, és a párizsi Magyar Műhelyben jelent meg. Az egész kötetet ismertető beszámolóját (a másik három író: Vörösmarty, Eötvös és Petőfi) ugyanabban az évben a római Katolikus Szemle közölte.⁸ Mervyn Jones eredetileg klasszika-filológus volt, az 1956-os forradalom hatására tanult meg magyarul. Cs. Szabó, aki sok külföldi művész magyar méltatója volt, tudta, hogy milyen értékes lehet a kívülálló pártatlan véleménye. Első cikkében Mikesre vonatkozóan ezt a következtetést vonja le: „Jones számos (...) szemelvényének bizonyossága szerint ő a nyugatnak is átadható kevés régi klasszikusunk egyike.”⁹ Ezzel megerősítette első lábjegyzetében közölt gondolatait is: „Zrínyi egy állandósult harctéren, Mikes a bujdosásban: európai jelenség.”¹⁰ Második cikkében utalt Cushing és Macartney munkásságára.

Cs. Szabó korábban is írt Mikest ismerő külföldi szerzőről: 1939-ben meglepődve vette tudomásul, hogy Louis Réau, a *L'Europe Française* (1938) szerzője, a

neves művészettörténész és ikonográfus Bécs mellett Magyarországot is megemlíti. Monográfiája tanulsága szerint „a száműzött fejedelem, Mikes, Bessenyei, Mátyóki, gróf Fekete János német fejedelmekkel, lengyel hercegekkel lakmározik a francia műveltség asztalánál.”¹¹ Cs. Szabó 1939-ben időszerűnek gondolhatta ezt megjegyezni, de nem látta értelmét, hogy a magyar XVIII. századra vonatkozó néhány bekezdéssel foglalkozzon.

Mervyn Jones nagy erudícióval, az angol irodalom tapasztalataival, angolul olvasóknak kívánta az öt magyar író bemutatni. A tárgyalt írók, költők minden sorát ismerte. Cs. Szabó a könyvről írt első esszéjében – a műfaj egyik régi hagyománya szerint – saját élményeit is elmondja, pl. törökországi utazásáról: „Hát így éltünk valaha Isztambulban – tűnődtem azon a helyen, ahol Mikest fölkaftányozták.”¹² Mikesről az akkori kutatások szinte naprakész ismeretében ír. Ez is bizonyítja, amit Mezei Andrásnak 1979-ben mond majd: „az egész mai magyar irodalom napokon belül az asztalunkon van”.¹³ Örömmel idézi Barta Jánost: „Mikes a maga módján többet tudott Európáról, mint hazai kortársai.”¹⁴

Négy évvel korábban, 1962-ben, az emigrációt védve, a Katolikus Szemleiben elmarasztalta az előző évben megjelent *Kis magyar irodalomtörténet* egyik szerzőjét, Szauder Józsefet, mert „a Nyugatra szakadt, negyvennyolcas emigrációról sincs mondanivalója (...) Mikes Kelemenből csodálatosképpen irodalmunk egyik csodáját csiholta ki örökös horzsolásaival egy korábbi száműzetés.”¹⁵

Cs. Szabó Mervyn Jones könyvének szentelt esszéi Mikesre vonatkozó korábbi és későbbi megjegyzéseit is segíthetnek megérteni. 1941-ben a Nyugat Illyés-estjén Illyés méltatását ezzel fejezte be: „A hazaáruló labancok és nekikeseredett kurucok közt Illyés megtalálta a magyar és európai hűség útját. Esze Tamásnak és Ocskay Lászlónak egyaránt könnyebb lenni, mint Mikes Kelemennek.”¹⁶ *A félhold jegyében* is erről szól, Mikes szellemi függetlenségéről, a fejedelem iránti feltétlen hűségéről, a politikai kalandok elvetéséről, az erdélyi hagyomány megőrzéséről és európai érdeklődéséről.

A *Debreceni naplóban* az urbánus és népies ellentétről beszélve Mikesre hivatkozik. „A magyar irodalom hovatovább visszahúzódik a népbe a második

5 Cs. Szabó László: *A nyomozás*, Oslo, Bécs, Útitárs, 1966. 168–177.

6 Cs. Szabó László: *A félhold jegyében*, Zrínyi Miklós, a költő és Mikes Kelemen, Magyar Műhely, 1967/10. In: Cs. Szabó László: *Alkalm*, Budapest, Gondolat, 1982. 270.

7 D. MERVYN, Jones: *Five Hungarian writers*, Oxford, University Press, Clarendon Press, 1966.

8 Cs. Szabó László: *Öt magyar író, D. Mervyn Jones könyve*, Katolikus Szemle, 1967. majd *Őrzők*, Budapest, Magvető, 1985.

9 *A félhold jegyében*, i. m., 280.

10 *A félhold jegyében*, i. m., 242.

11 Cs. Szabó László: *Magyar néző. Napló az európai válságról*, Nyugat, 1939. 103.

12 *A félhold jegyében*, In: *Alkalm*, i. m., 274.

13 Mezei András: *Miért él a magyar író külföldön fantomok között? Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval*, Műhely, 1981/1, 33.

14 *A félhold jegyében*, i. m., 280.

15 Cs. Szabó László: *Torz magyar irodalomtörténet*, Katolikus Szemle, 1962/3. 188.

16 Cs. Szabó László: *Illyés Gyula*, Nyugat, 1941/4. 170. In: *Haza és nagvilág*, Franklin, [1942.] 166.

világháború óta. Világáramlat ez is, akárcsak a közmopolitizmus a húszas években (...). Egyszer mégiscsak vége lesz a viharoknak akkor kiderül, hogy Európa közepén vagyunk, egy talpalatnyi átjáróban (...) nem Kelet és Nyugat közt, ahogy egy kicsit öntelten emlegetjük.” „De a mi írásainkat is olyan hagyomány fűti, amely sokszor segített a magyarságon. Az elégedetlen, mohó, világcsavargó „észmagyarok” hagyománya. Mikes a mi ősrünk. (...) S Arany is ilyennek nevelte a fiát (...) ha ma Csokonai debreceni diák volna, mohón olvasná a népiek mellett a nem népieket is.”¹⁷ (Itt emlékeztetnék rá, hogy Mikes a Nyugat folyóirat és könyvkiadó emblémáján is látható volt.)

1944-ben a Magyar Csillagban olvasható *Ódon Erdélyben* Mikes a szegény falusi diákok társa, a kolozsvári kollégium őcsarnokának egyik jeles tagja.¹⁸

1967-ben, a Mervyn Jones-könyvről a Katolikus Szemleiben megjelent cikkben elhangzik egy élesen bíráló megjegyzés: „példánk ő ma is. A Nyugaton élő magyaroké, de csak a megszegyenítőn tökéletes író. A bálványozott gazda halála után alázatos szavakkal hazakéredzkedett; könyörgő tollával módot adott Bécsnek, hogy megalázzák.”¹⁹

1975-ben a Mikes Kelemen Kör találkozásán előadásának mottójában, Szabó Zoltán soraiból kiindulva, Mikes a nyugati magyar emigráns írók jelképeként jelent meg.²⁰

1979-ben a hetvennégy éves, harminc éve emigrációban élő Cs. Szabó a *Vérző fantomok* előszavában említi: „amíg e könyv dajkálásához kötött a munka, alkalmi vonatkozások nélkül, sűrűn és titokzatosan átátsuhant agyamon a jól ismert széljegyzet az öreg Mikes Kelemen kérvényén: Ex Turcia nulla redemptio.²¹ Nem tudnám megokolni, miért. Hacsak nem azzal, hogy az én Törökországom ma már a teljes földi élet, amelyből a divat zsarnoki parancsára kitiltották Istent. De én Adyval tartok: az Isten van valamiként.”²²

Közvetlenül a *Vérző fantomok* megjelenése után a Mezei Andrásnak adott interjúban öntudatosan nyilatkozta: „engem az a szerencse ért – itt már szerencséről beszélek –, hogy Londont választottam második otthonomul. Otthont mondok és nem hazát, mert én olyan erdélyi vagyok, hogy én az első számú hazának Erdélyt tekintem. Budapestet, ahol egy fél életet leéltem, már csak otthonnak. Londont

második otthonnak, ahol egy negyed életet éltem le. S hadd mondjam el: annyi élményt nyújtott nekem az a város (...) hogy még egyszer végigjártam az egyetemem. Ezért nem írhattam volna meg esszéimet, hangjátékaimat, novelláimat otthon.”²³ Az exkluzív interjú a nyilvánosságnak szólt. Cs. Szabó Szőnyi Zsuzsának írt kései magánleveleiben többször panaszkodik, említve, hogy tévedett, amikor Londont választotta. Czigány Lóránt is feljegyezte naplójába a panaszait. Cs. Szabó szeretne hazatérni, de ez nem tartozik a nyilvánosságra. Nem akart megalázkodni, nem írt „kegyelmi kérvényt”. Ha évekig tartó tapogatózás és huzavona után is, de őt hívták. A hivatalos kormányzat magatartását jól jellemzi, hogy a Mezeivel 1979 őszén készült, eredetileg az Élet és Irodalomnak szánt interjú csak a Műhely 1981/1. számában jelenhetett meg.

Erdély a haza, Budapest és London csak otthon – mondja Cs. Szabó, és ez nem diplomáciai érzékének vagy határozottságának megnyilvánulása, hanem életérzés és életművének egyik változatlanul meghatározó eleme. Első írásaitól kezdve foglalkoztatta a száműzetés problémája. Mezeinek azt mondta, hogy nincs lényeges különbség az önkéntes és kényszerű száműzött között. A harmincas években már így gondolta. Számos írásában beszélt később is száműzetésben élő magyar és külföldi, hajdani és kortárs írókról, művészekről.

Amikor Mezei megkérdezte: „Nem vállalkozik-e a nem Magyarországon élő magyar író mégiscsak lehetetlenre? Kinek sikerült eddig ez igazán?” Cs. Szabó egyértelműen ezt válaszolta: „Mikes Kelemennek. Nekünk, kint élő magyaroknak Ő óriási ősrünk, akire iszonyúan büszkék vagyunk (...) tizenhét éves korában került el Magyarországról. És világvégi örmény-görög-cigány-zsidó-török sárfészekben lakott és mégis ott, a maga fantomjai között alkotta meg a nagy magyar művet. Vitatkozol-e velem, ha azt állítom, hogy jelentősebb volt, mint bármely mű, ami ugyanakkor a hazai földön, a tizenyolcadik században Magyarországon megszületett?”²⁴

Bármilyen nagy változás is volt Cs. Szabó életében a több mint három évtizedes politikai emigráció, gazdagodó, saját és kollektív problémákat megszóllató Mikes-értelmezése – hűség az íróhoz, Erdélyhez, a magyarság és Európa egységéhez, nemzedéke romantika-ellenességéhez – életműve egységének egyik bizonyítéka.

17 Cs. Szabó László: *Debreceni napló*, In: *Haza és nagyvilág*, i. m., 73–74.

18 Cs. Szabó László: *Ódon Erdély*, Magyar Csillag, 1944. (IV.) 4. sz., 185. Később Cs. Szabó László: *Kárpát kebelében. Szellemi utazás*, 1994. Könyves Kálmán Kiadó, válogatta, és sajtó alá rendezte, szerkesztette: Sass Péter, az utószót írta Pomogáts Béla, 122.

19 *Öt magyar író*, D. Mervyn Jones könyve, i. m., 392.

20 Cs. Szabó László: *Még vagyunk*, In: *„Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem”*, Hága, Mikes International, 2005. 20.

21 Törökországból nincs szabadulás! Mária Terézia válasza Mikes kérvényére.

22 *Vérző fantomok*, i. m., 8.

23 Mezei András: i. m., 34.

24 Mezei András: i. m., 35.